

معماری ایران

آرتور پوپ

غلامحسین صدری افشار

نشر دات

فهرست

۵	یادداشت
۸	فهرست عکسهای رنگی
۹	مقدمه: ملاحظات کلی
۱۴	۱. از نخستین تمدنها تا سقوط هخامنشیان
۴۶	۲. سلوکیان، اشکانیان، ساسانیان: بازنمایی شکل‌های ایرانی
۷۶	۳. آغاز عصر اسلامی: هدفهای نو
۱۰۲	۴. سلجوقیان: ساختمان، مظهر زیبایی
۱۳۲	۵. مفهوم و کارکرد تزئینات ایرانی
۱۷۰	۶. مغول: ویرانی و عظمت
۱۹۲	۷. تیموریان: پالایش و فراوانی
۲۰۶	۸. اوج صفویه
۲۳۶	۹. گزیده‌ای از شکلها و مسایل ساختمانی
۲۷۰	گزیده‌ی تاریخ
۲۷۱	نقشه‌ی ایران
۲۷۲	یادداشتها
۲۸۰	گزیده‌ی کتاب‌شناسی
۲۸۳	منابع تصویرها
۲۸۴	فهرست راهنما

۱. از نخستین تمدنها تا بر افتادن هخامنشیان

نام ایران به معنی «سرزمین آریاییان» است و از نام قبایلی آمده که در فلات ایران جای گرفتند و ساکنان پیشین را بیرون راندند، یا کاملاً بر آنها مسلط شدند. فلات ایران جایگاه نخستین اقامتگاههای کوهستانی است که تاریخشان به حدود ۱۰,۰۰۰ سال می‌رسد. از قرار معلوم، قدیمترین جمعیت‌های شناخته شده این ایران پیش از تاریخ، در دهکده‌های کوچک کاملاً پراکنده‌ای ساکن بودند. در طی دوره‌ای بسیار طولانی فشار محیط مشترک آنان را به پاسخهای مشابهی واداشت، که از میان این پاسخها، عادات، باورها و نهادهای موازی تکوین یافت. با ظهور این واحدهای فرهنگی از مراحل ابتدایی شکارگری و خوراکیایی، این دهکده‌ها ناخودکف‌تر و به یکدیگر وابسته‌تر می‌شدند. روابط با جلگه سرعت رشد یافته بین‌النهرین، ولو از طریق جنگ، تدریجاً ثمرات بیشتری داشت. انگیزه‌های دینی، که برای معماری سخت حیاتی بود، ممکن است در فلات ایران پدید آمده و سپس به جلگه‌ها انتقال یافته و پس از رشد یافتن در آنجا، دوباره به فلات ایران بازگشته باشد.

در جریان این حوادث، محتوا رشد یافت و به حد بلوغ رسید. تفوق موقت، همچنین برتری هنری، برای مردم فلات ایران در این عصر ادعا شده است. دهکده‌های کشاورزی اینان - خانه‌های کوچک با پی سنگی، دیوارها و کف کوبیده - مربوط به ۸۰۰۰ - ۶۰۰۰ پ. م. به وسیله هیأت‌های باستان‌شناسی دانشگاه شیکاگو تحت سرپرستی پروفیسور برایدوود کشف شده است. اگر چه این بناهای پست رانمی‌توان آثار معماری به شمار آورد، ولی اسلاف ضروری آن بوده‌اند.^(۱۴)

پیشگامی فرهنگی این مردمان فلات با سفالهای منقوش، خانه‌ها و مجسمه‌های کوچک سفالین هم ثابت می‌شود که در هزاره پنجم در سیلک و پیش از آن در آدب تکوین یافته بود. مقارن هزاره چهارم، سفال منقوش از لحاظ فن سفالگری پیش رفت و اشیای نازک و محکمی ساخته شد، همچنین نقوش آن از لحاظ زیبایی و تجسم فکر بهتر شد. آرایش نخستین ظرفها

اصول مشخصی را در مورد رویدادهای طبیعی نشان می‌دهد: اشکال نمادی که آشکار، اختصاصی و پایدارند، دعایی هستند برای آب و باروری.^(۱۵) کیفیات و مزایایی که در این هنر پیش از تاریخ نشان داده شده - وضوح، برازندگی، تخیل تزئینی خلاق - به عنوان جنبه‌های پایدار در تمام هنر ایران دوام یافت.

نخستین مراحل شناخته شده ساختمان در ایران، بیشتر در دره‌های غربی گاهی کمی در شرق کوه‌های زاگرس است. اینها همه نخستین جوامع نوسنگی قدیم بود. مثلاً در علی‌کش واقع در دره ده‌سوران، که دنباله خوزستان است، بقایای خانه‌های بزرگی دیده می‌شود از ح ۶۲۰۰ - ۵۸۰۰ پ. م. اینها را از خشت دستی ساخته‌اند. اتاقها کاملاً بزرگ است (۳×۵ متر) و در برخی موارد منقلی گلی که با دقت ساخته شده در کف اتاق کار گذاشته‌اند؛ مثلاً منقلی به قطر یک متر که دارای لبه‌های شیب‌داری است و با خشتهای گل سفید چیده شده و روی آنها را خاک رس مالیده‌اند. در برخی موارد، دیده می‌شود کف اتاق را هم با گل رس اندود کرده‌اند. هم خشتهای بنایی که خاکستری بود و هم خشتهای سفید مخصوص از گل محلی ساخته می‌شد، که آنها را به صورتهای تقریباً مستطیلی می‌بریدند و در آفتاب خشک می‌کردند.

شواهدی از قدیمیترین بنای مناسب و سفال‌نقشدار، که در جرمو (ح ۶۵۰۰ ق. م.) و حسونه (ح ۶۰۰۰ ق. م.) در آن سوی کوه‌های شمال بین‌النهرین، در تپه گوره (ح ۴۵۰۰ ق. م.) در نزدیک کوه‌های زاگرس در شمال غربی بین‌النهرین دیده می‌شود، حاکی از آن است که در طول سلسله جبال مشابهت فرهنگی وجود داشت. «همه از سرزمینی کوهستانی در شرق فرود آمده بودند، که تنها می‌توانست ایران باشد.»

یکی از جالبترین بناهای شناخته شده در خود «سرزمین کوهستانی» در سیلک بود از هزاره پنجم ق. م. قدیمیترین اقامتگاه در آنجا مربوط به اوایل هزاره پنجم، ظاهراً عبارت بود از کلبه‌هایی از شاخه درختان، گرچه ساکنانش به باغبانی ابتدایی می‌پرداختند و گاو و گوسفند را اهلی کرده‌بودند. بعلاوه، برای خودشان سه نوع ظرف سفالی دست‌ساز داشتند، که همگی تلاشی را در جهت ارزشهای هنری ولو ابتدایی، نشان می‌دهد. نوعی دارای سطح دودی، دیگری سرخ و سومی دارای نقشهای ابتدایی با خطوط و رگه‌های سیاه است.^(۱۶) در مرحله بعدی بود که ساختمان با خشتهای دست‌ساز آغاز شد؛ یک گلوله گل را با دست شکل می‌دادند و در آفتاب می‌خشکاندند. ولی، حتی در این مرحله هم به‌بهرتر کردن فنون ساختمانی توجه می‌شد، چون در لبه‌های این خشتها فرورفتگیهایی است، که با انگشتان به وجود آمده، تا ملاط بیشتری را در اعماق خود نگهدارد. همچنین، در این عصر آرایش معماری ابتدایی معرفی شد و دیوارهای اتاق را با زنگار مخلوط با شیره میوه‌ها نقاشی کردند. خشتهای چهارگوش مسطح، که با قالب زده می‌شد، در هزاره چهارم پدید آمد و ظاهراً آن هم یک اختراع ایرانی بود.

۱. زیگورات چغازنبیل. ح ۱۲۵۰ پ. م. نقشه.
۲. زیگورات چغازنبیل. بازسازی گیرشمن.
۳. زیگورات چغازنبیل. دروازه.

معبد تپه گوره (در شمال خاوری بین‌النهرین، ح ۴۰۰۰ ق. م.) احساس معماری را در سردر خوشنما ولی ابتدایی و در مطابقت دقیق دیوارهای داخلی و جزوهای خارجی اش نشان می‌دهد. بعلاوه، رنگ بدوی بناهای قدیم که قرمز یکدست است، در اینجا جای خود را به قهوه‌ای، عنابی و ارغوانی داده.

ایجاد شهرهای بزرگ در بین‌النهرین پس از نیمه هزاره سوم، نشانه پیشرفت مهمی در تمدن است. این مراکز شهرنشینی، به عنوان سرچشمه‌های ترقی جانشین جامعه‌های کوچک کشاورزی شدند. آنها از هر دو لحاظ وسعت و جمعیت بزرگ بودند و دارای حکومتی پیچیده، قوانین مدون، تفکیک مسئولیت و بازرگانی فعال با جوامع دیگر. چنین روابطی هم منبع ثروت اقتصادی بود و هم تحرک فرهنگی و فعالیتهای معنوی تازه و کمالات هنری از آن تکامل می‌یافت و به ایران منتقل می‌شد.

معماری در این پیشرفت سهیم بود. مهمترین کامیابی زیگوراتهای بزرگ، کاخها و معابد مفصلی بود، که بهترین نمونه این آخری در وَرکه است. پیش‌آمدگیها و نهرهای پیاپی به دیوارهای بیرونی تنوع بخشیده، در حالی که رنگهای غنی جزوها را آرایش داده است. این آرایش با روش معرفی‌کاری عجیبی صورت گرفته است. مخروطهای گل سفت را با قاعده‌های مدور و رنگین در دیواری که هنوز نرم و مرطوب بوده، کار گذاشته‌اند، به صورتی که بر رونق دیوار افزوده و طرحهای رنگارنگی، بخصوص طرحهای کنگره‌ای پدید آورده است. در برخی موارد مانند العُقیر (از ح ۳۵۰۰ ق. م.) جزوها خیاره‌دار است و داخل بنا را نه تنها با رنگها، که با نقشهای جسورانه‌ی جانوران آراسته‌اند.

همچنانکه می‌بینیم در سراسر خاور نزدیک باستان گرایش به ستایش و پرستش شکل کوه وجود داشت. زیگوراتهای عظیم که به همواری یکنواخت جلگه بین‌النهرین جلوه می‌بخشیدند جز تقلیدی از کوههای مقدس آشنای فلات ایران نبودند - از این رو، ولو این که تکوین این بناهای عظیم در بین‌النهرین بوده باشد (زیگوراتها تقریباً از حدود ۲۲۰۰ پ. م. در سومر ساخته می‌شد) الهام و مفهوم آن آشکارا ایرانی است. زیگورات بزرگ انلیل در اور «بند میان آسمان و زمین» خوانده می‌شد و نین‌هورساگ، مادر خدای بزرگ که منشأ تمام حیات بود «بانوی کوهستان» نام داشت. مردمی که از سرزمینهای خاور فرود آمده بودند، نمی‌توانستند کوههایشان را با خود ببرند، بنابراین برای خود کوههایی ساختند و بر آنها «تپه مقدس» یا «کوه همه سرزمینها» نام نهادند؛ اینها مقامی فوق طبیعی را القا می‌کردند که تابع زمان، مکان یا واقعیت نبود. هدف غایی آنها، یعنی «رسیدن به آسمان» در خود واژه زیگورات بیان شده: معنی تحت‌اللفظی آن «گلدسته بالا رونده» است.^(۱۷) زیگورات چنان بنای فراوانی است که ظاهراً هر شهری از آن خودش را داشته.^(۱۸) اگر لازم بود این کوههای بدلی مؤثر باشد، نه تنها می‌باید حجیم و بلند باشد، بلکه با زیبایی و علاقه هم ترکیب شود، مثلاً دین را با نیاز درونی انسان به آرایش تقویت کند. البته زیگوراتها در جریان تکوینشان همه اقدامات زینتی ممکن را در بر گرفت: از جمله معرفی‌کاری مخروطی و آجرهای لعابدار و رنگی را.

عیلامیان^(۱۹) یعنی ساکنان اولیه ناحیه‌ای از ایران، که مطابق با خوزستان کنونی است و نخستین دولتشان در هزاره سوم بوده، حلقه‌ای میان ایران و سومر پدید آوردند. جلگه بین‌النهرین به قلمرو ایران وارد شد، بدین سان ارتباط آسانتر گردید.

